

ДОСЛІДЖЕННЯ ПАМ'ЯТОК АРХЕОЛОГІЇ КОЗАЦЬКОЇ ДОБИ

Олександр Прядко (Переяслав)
завідувач науково-дослідним сектором
«Археологічна експедиція» НЕЗ «Переяслав»,
кандидат історичних наук
Олег Козедуб (Атирау, Республіка Казахстан)
красзнавець

Жовнинська фортеця XVII–XVIII ст.

Село Жовнино Черкаської області має багату і цікаву історію. У 1959 р. населений пункт у зв'язку з побудовою Кременчуцької ГЕС переселений за 6 км на північний захід від з первісного місця на підвищену надзаплавну лесову терасу Дніпра. До вказаних подій село розташовувалося за 11 км від гирла р. Сула на правому її березі (Рис. 1–5).

У центральній частині старого села знаходилося городище з двома хронологічними рівнями: 1) XI–I половина XIII ст., та 2) XVII–XVIII ст. Серед дослідників Давньої Русі Жовнинське городище ототожнене з літописним Желні (Желді), яке згадується в літописі під 1116 р., воно збудоване переяславським князем Ярополком для полонених і переселених сюди жителів половецького м. Друцк. Ю.Ю. Моргунов на підставі виявлених ранніх матеріалів (рубіж X–XI ст.) та діапазону функціонування ґрунтового могильника припустив можливість датувати появу першої фортеці на місці раннього поселення в другій третині XI ст. [6, 124].

У 1960 р. під час спаду води В.К. Гончаровим та В.Д. Дяденком виявлено на північ від давньоруського могильника у кільцевому валу дерев'яні обгорілі кліті. На поверхні частково розмитого хвилями городища зібрано значну кількість ранніх матеріалів давньоруського часу. Серед них присутні знахідки, які датуються кінцем X–I половиною XI ст. У фондах Інституту археології НАН України знаходяться матеріали з Жовнино, які складаються з колекцій № 439 та 934. У ці колекції входять знахідки з могильника та розмитого городища, зібрані В.Д. Дяденком у 1961–1969 рр. Найбільша група гончарної кераміки належить до зборів 1964 р. і складається з понад 150 артефактів, серед яких 31 фрагмент вінець горщиків кінця X–початку XI ст., 113 – XII–XIII ст., а також пірофілітових прясличок із графіті [9, 2018, 241–243, рис. 9, 1–30].

Історію досліджень Жовнинської фортеці доповнюють праці В.Г. Ляскоронського, Л.В. Падалки та М.О. Макаренка [2, 44; 8, 166; 4, 4].

Наприкінці XIX ст. В.Г. Ляскоронський обстежив залишки укріплень в с. Жовнино: «Жовнинське городище розташовується на низинній площі, з усіх сторін оточене валом, який складається із невеликих переривчастих насипів. Навколо валу знаходиться широкий рів. В середині городища особливо із західної сторони існує цілий лабіринт насипів збудованих ймовірно без будь-якого плану. Це були селітряні бурти, які використовувались декілька десятків років тому назад. На захід від церкви, є невелике городище характерної циркульної форми з цілим рядом

розірваних валів у західній її частині. Можливо це – давнє городище, яке попало у середину більш пізніше збудованої фортеці. Посеред городища знаходиться церква нова. Стара розташована за межами городка, на невеликому підвищенні, яке примикає з півдня. Діаметр городища близько 450 аршин (близько 320 м, тобто 8 га)» [2, 44]. Крім опису дослідник опублікував детальний рукописний схематичний малюнок Жовнинського городища (Рис. 2). Він добре засвідчує стан збереження укріплень поруйнованих селітроварниками.

У 1917 р. опубліковано М.О. Макаренком зібрані анкетні дані про наявні земляні укріплення на території Полтавської губернії, в тому числі і городища в с. Жовнино: «Городок внутри м. Жовнина, площадь длиною – 110, шириною – 110 и окружностью 382 сажень: круглообразный; поверхность ровная; в настоящее время изрыта под бурты для выделения селитры; помещено на высоком месте: валы со всех сторон разрушены под бурты; входы с севера и юга. По народному приданию городок был сооружен для скрытия от польских и татарских набегов: о находках ничего неизвестно» [4, 4].

Л.В. Падалка, користуючись матеріалами анкетування та повідомленнями власних інформаторів, опублікував описи земляних укріплень у басейні р. Сула, в тому числі і в с. Жовнино: «Недалеко від впадіння Сули в Дніпро знаходяться сліди давнього городка, на місці сучасного м. Жовнино Золотоніського повіту. Сліди давнього городка в Жовнино, по інформації козака М.Е. Пилипенка, являти собою укріплення на високій горі у вигляді напівкола площею близько 3 десятин (3,3 га); місцями зруйнований вал, має 3–4 сажні (6–8 м). Цей давній городок місцеві старожили називають «Кливятином» [8, 166].

Історичні свідчення. 5 листопада 1510 р. королівським указом на ім'я київського воеводи Юрія Олександровича дворянину Михайлу Павші було подароване селище Климятин у Черкаському повіті. Перед ним селищем володіли боярин Є. Коскинич та князі Смаги [3, с.115]. 25 серпня 1512 р. М. Павша заповів селище Климятин Київському Пустинно-Микільському монастиреві. 6 грудня 1514 р. Сигизмунд I підтвердив заповіт М. Павші на «селище Климятино, ниже Черкас, на Днепре». До 1600 р. Климятинські володіння були у володінні Київського Пустинно-Микільського монастиря, їх насильно захопив князь Корибут Вишневецький і на тому селищі на березі річки Сули заснував село Жолнин [3, 117]. За свідченням О. Мальченка, у 1617 р. був збудований замок на городищі літописного Желні. Укріплення існували й в 1640-х рр. [5, 146–147]. В 1649 р. Жовнин став сотенним містечком Чигиринського, з 1661 – Кременчуцького, а з 1667 р. – Лубенського полків [1, 140]. З другої половини XVII ст. частина території, що відноситься до Жовнина переходить у власність Переяславського монастиря [3, 118–119].

Картографічні джерела. Схематичне зображення Жовнинської фортеці на р. Сула можливо побачити на карті Гійома де Боплана 1650 р., судячи із якого, укріплення складалися із замку та міських укріплень.

Для реконструкції структури фортеці козацької доби подаємо рукописні плани Жовнина та їхні археографічні описи. У них додатково вилучено кінцеву літеру «ь». Непрочитані слова позначено – [нерозб.], сумнівні – [?]. Збережено окремі фонетичні форми, притаманні російському правопису XVIII ст. Рукописні плани фортеці Жовнино XVIII ст. зберігаються в Російському державному військово-історичному архіві (РДВІА).

1. «План местечку Жовнину с проектом сочинен 1748 году июля месяца». Підписано: «Фортифікації полковник Данила де Боскет, Глухов 22 августа 1752 года». Під рамкою: «Копировал кондуктор Петр Шышков» [12].

Експлікація: «Надпись» (Рис. 3).

А – церковь Рождества Пресвятой Богородицы, В – ворота. Протянутые на плане черные прожылные линии значат в каком состоянии Жовнинская крепость в 1748 году в[?]зле месте находилась. Карм[?]янь протянутые прожылные линии принадлежит к проектам к ним профилям. Оное местечко Жовник сотенное малороссийского лубенского полку от Днепра в расстоянии 8 верст.

Підписано об'єкти: «река Сула», «дорога в Киев» (Рис. 3).

Нанесено вали та рови замку та фортеці, чотири брами, заплаву річки Сула та її стариці, рукави та меандри. Позначено забудову замку та фортеці, церкву, двори села, дороги, рельєф місцевості, водяні млини. Серед земляних споруд позначена і ділянка Посульського «Змійового» валу.

У центрі села навпроти переправи через р. Сулу знаходилася Жовнинська фортеця. Укріплення збудовані на піщаному підвищенні, яке широким пасмом

Рис. 1. План-схема Жовнинського мікрорегіону: 1) фортеця XVII – XVIII ст. 2) фортифікації на о. Кабанячий

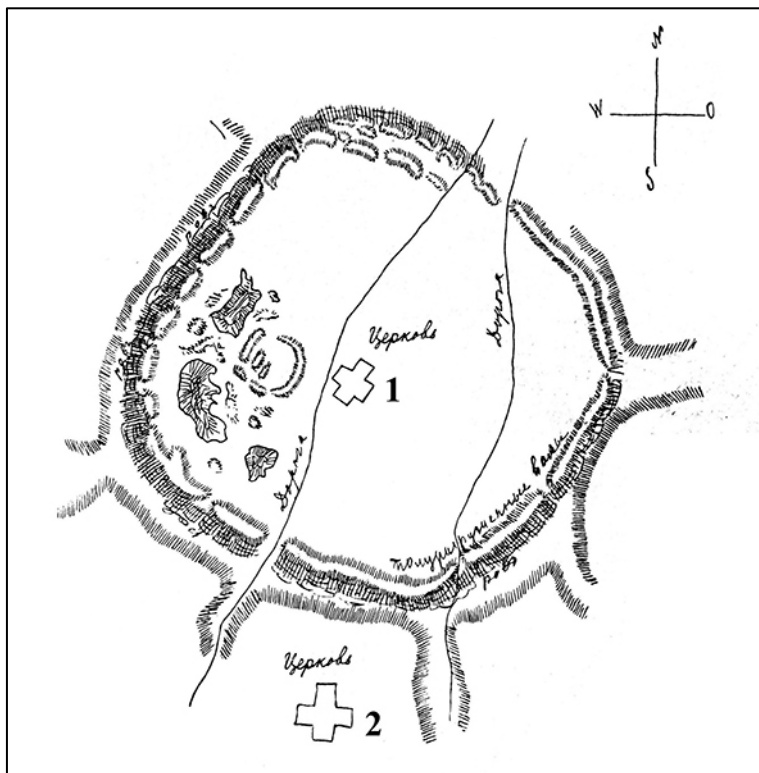

Рис. 2. План-схема Жовнинського городища (за В.Г. Ляскоронським)

тягнеться вздовж заплави. Топографію долини річки доповнюють численні заболочені стариці та меандри.

Судячи з вказаного плану, фортеця складалася з двох частин: замку та міських укріплень (або укріплений посад). Замок п'ятикутної форми, наближений до кола, складався з високого валу та широкого рову. Із заходу, сходу та північного сходу розташовувалися брами з дерев'яними в'їзними баштами. Північна та південна башти були шестикутними, тоді як північно східна – чотирикутна. Північно східна брама прикривала шлях, що виходив до р. Сула. Через східну браму шлях перетинав невеликі допливи та прямував до переправи (брід через Сулу) і містечка Чигирин-Діброва. Із західної брами шлях виходив до укріпленого посаду, а від нього розділявся у двох напрямках до містечка Вереміївки (заплава Дніпра, нині загонлена) та Києва (по лесовому плато). Оборонні можливості замку доповнювали дві бастеї, розташовані при Чигирин-Дібровській брамі (східний напрям) та у південному куті замку (Рис. 5, 4). У північній та східній частинах замку позначене зигзагоподібне підвищення, утворене, ймовірно, соловими наносами річкового піску. Південна та східна частини замку знаходилися у незначно-

му пониженні. Забудова замку була не дуже щільною. Центральною домінантою виступала церква Різдва-Пресвятої Богородиці. За нашими підрахунками, розміри замку були такими: 95 x 90 сажень (202 x 192 м), укріпленого посаду: 180 x 90 сажень (384 x 192 м). Загальні розміри фортеці: 180 x 170 сажень (384 x 362 м). З півдня та заходу від замку розташовувались укріплення посаду у вигляді рівнобічної трапеції. Більша частина площі фортеці та поблизу неї щільно забудована дворами жителів м. Жовнино (Рис. 3–5).

Складений план 1748 р. містить проєкт перепланування фортеці, який передбачав будівництво по кутах бастионів та реданів, спорудження частого колу на валу та рогаток перед ровом (Рис. 3–4).

Крім цього, плани Жовнинської фортеці та найближчої околиці містить цінну інформацію про міс-

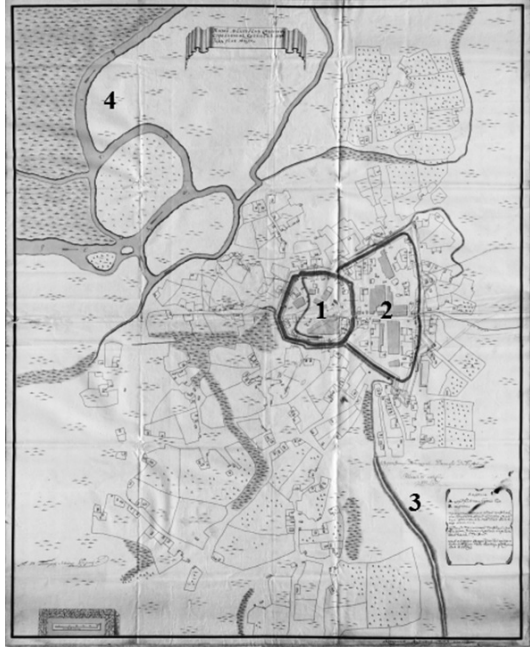

Рис. 3. План містечка Жовнино 1748 р. Автор Данило де Боскет.: 1 – замок, 2 – міські укріплення, 3 – «Змійовий вал», 4 – заплава р. Сула

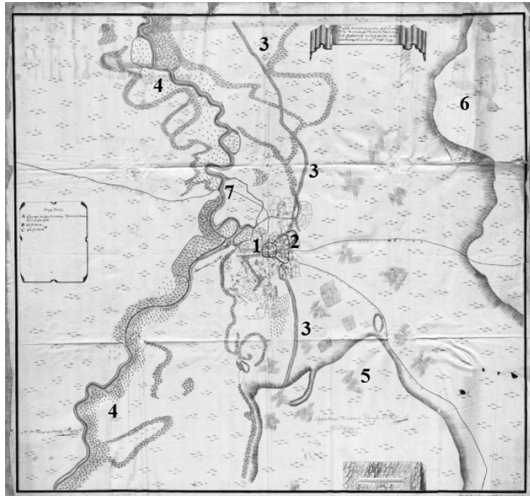

Рис. 4. План містечка Жовнино та найближчої околиці 1748 р. Автор Данило де Боскет: 1 – замок, 2 – міські укріплення, 3 – «Змійовий вал», 4 – заплава р. Сула, 5 – лісова надзаплавна тераса (сучасн. мис Жовнино), 6 – еолове піщане підвищення (сучасн. о. Жовнинський), 7 – переправа через р. Сула

це розташування Посульського «Змійового» валу. Він розташовувався вздовж р. Сула на відстані від 500 до 1000 м від річища на 1748 р. (Рис. 4, 3). Цікаво, що фортеця була включена в цю лінію оборони. Присутність на плані «Змійового» валу на правому березі р. Сула нижче лесової тераси повністю відкидає всі припущення дослідників про відсутність останнього між літописним Желні та Воїнем [7, 216]. А включення фортеці в Посульську лінію віднаходить повну аналогію в системі розташування городищ у Дніпровській лінії «Змійових» валів [10, 96–97].

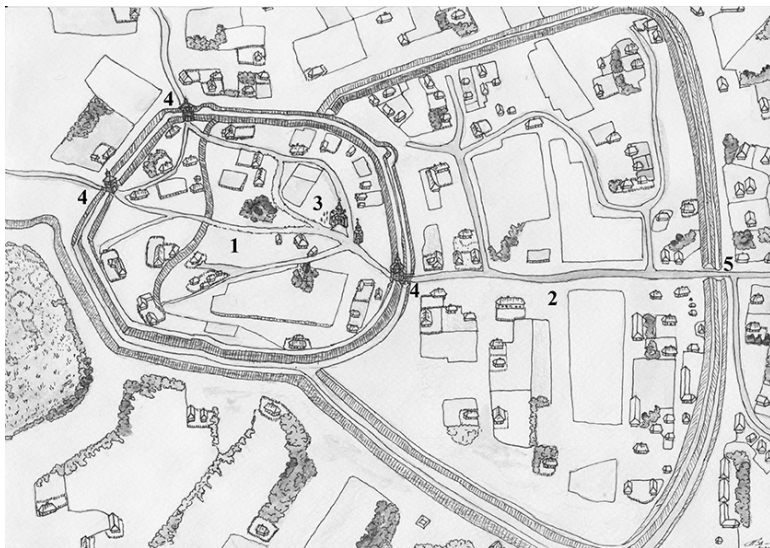

Рис. 5. Варіант реконструкції Жовнинської фортеці (малюнок автора):

- 1 – замок, 2 – міські укріплення, 3 – церква, 4 – брами замку,
5 – брама укріпленого посаду

2. «План малороссийского Лубенского полку пограничного сотенного местечку Жовнину на три версты с ситуацией сочинен 1748 году». Підписано: «Фортификации полковник Данила де Боскет, Глухов 22 августа 1752 года». Під рамкою: «Копировал кондуктор Петр Шышков» [11].

Експлікація: «Надпись» (Рис. 4).

А – церковь Рождества Пресвятой Богородицы, В – ворота, С – ворота.

Підписано об'єкти: «дорога в Киев», «дорога в местечко Еремеевку», «дорога в Чигирин Дуброву» (Рис. 4, 1–2, 7).

Нанесено укріплення замку та фортеці, брами, забудову с. Жовнина найближчих хуторів та висілків, заплаву р. Сула та її меандри, стариці, рукави. Позначено рельєф місцевості, лесове плато, піщане (еолове) пасмо, водяні млини, переправу через річку, ділянки землі що обробляються під посіви. На схід та захід від фортеці розташовані ділянки Посульського «Змійового» валу. На південь та південний схід вал зафіксований на плані на довжину у 1650 сажень (3520 м).

На північний захід та захід від укріплень посаду до лесової тераси – 900 сажень (1920 м). Разом із шириною укріплень посаду загальна довжина валу фіксується на довжину у 2730 сажень (5824 м).

План Жовнинської фортеці з навколишніми територіями на три версти містить цікаву топографічну ситуацію з розташуванням укріплень, доріг та рельєфу, судячи з якого добре стає зрозуміло причину будівництва фортеці як у XI, так і в XVII ст. саме поряд із переправою через р. Сулу, а не на панівному лесовому підвищенні чи еоловому піщаному пасмі (сучасний о. Жовнинський), що розташовані поруч.

Підсумовуючи вищезазначене, слід сказати, що Жовнинська фортеця мала важливе значення не лише в історії регіону. Будівництво укріплень як у XI, так і XVII ст. на шляху під час переправи через р. Сулу зумовлювалося стратегічними військово-політичними завданнями. Детальні плани Жовнинської фортеці, датовані 1748 р., мають унікальне значення для дослідників фортифікації Дніпровського Лівобережжя, оскільки вказана територія затоплена Кременчуцьким водосховищем і майже не доступна. Крім цього, креслення детально передають розміри та форму укріплень, які були знівельовані активною забудовою села (XIX–XX ст.), селітроварниками (XVIII–XIX ст.) та хвилями водосховища (сер. XX ст.)

Джерела та література

1. Заруба В.М. Адміністративно-територіальний устрій та адміністрація Війська Запорозького / В.М. Заруба. Дніпропетровськ, 2007. 340 с.
2. Ляскоронский В.Г. Городища, курганы, длинные «Змиевые» валы в бассейне р. Сулы / В.Г. Ляскоронский. М., 1901. 54 с.
3. Маринівський Ю.Ю. З історії села Жовнине в XVI – XVII ст. / Ю.Ю. Маринівський. Український історичний журнал. 1987. №7. С.114–120.
4. Макаренко Н. Городища и курганы Полтавской губернии / Н. Макаренко // Сборник топографических сведений. Полтава, 1917. 103 с.
5. Мальченко О.Є. Укріплені поселення Брацлавського, Київського і Подільського воєводств XV – XVII століть / О.Є. Мальченко. К.: Національна академія наук України, Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського, 2001. 378 с.
6. Моргунов Ю.Ю. Древнерусские памятники поречья Сулы / Ю.Ю. Моргунов. Курск. Институт археологии РАН, 1996. 160 с.
7. Моргунов Ю.Ю. Древо-земляные укрепления Южной Руси X-XIII веков / Ю.Ю. Моргунов; [отв. ред. Н.В. Лопадин]; Ин-т археологи РАН. М.: Наука, 2009. 303 с.
8. Падалка Л.В. Древние земляные сооружения в пределах Полтавской губернии / Л.В. Падалка // Труды Полтавской ученой архивной комиссии. Полтава, 1905. Выпуск 1. 239 с.
9. Прядко О.О. Давньоруські городища, як маркери Наддніпрянського торгового шляху (ділянка «Переяславль-Воїнь») / О.О. Прядко // Археологія і давня історія України: Зб. наук. пр. К.: ІА НАН України, 2018. Вип. 1 (26). С. 235–245.
10. Прядко О.О. Домантівське городище в гирлі р. Сулій / О.О. Прядко // Археологія і давня історія України: Зб. наук. пр. К.: ІА НАН України, 2021. Вип. 1 (38). С. 89–98.
11. Російський державний військово-історичний архів (далі – РДВІА), ф. 349, оп. 12, спр. 6744–1-4.
12. РДВІА, ф.349, оп.12, д.6745-1-4.